

Fehéri György
A terror topográfiája
Két kiállítás – két előítélet ellen, Berlin, 2002

I.
„MINDENKI SZEME LÁTTÁRA”

A hely.

Az Albrecht herceg nevét viselő telek (itt terjeszkedett ugyanis egykoron Albrecht herceg palotája) a Martin Gropius Bau és a berlini Képviselőház mellett. Itt volt 1933 és 1945 között a nemzetiszocialisták hírhedt uralkodónegyede: az SS, a Gestapo és az SD, 1939-től pedig a Reichssicherheitshauptamt, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal főhadiszállása.

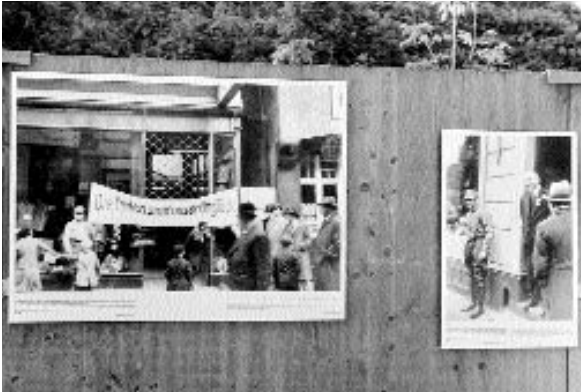
A háború végére lebombázott, romos telket sokáig a felejtés és a felejteni akarás borította be – egészen az 1970-es évek végéig – ekkor fedezték fel újra ezt a történelemmel terhes, ez időben – a berlini Fal miatt – Nyugat-Berlin szélére szorult területet. 1987-ben, a város fennállásának 750-ik évfordulója alkalmából lett újra bejárható a telek, egy provizórikus kiállítási pavilonban megnyitották *A terror topográfiája – a Gestapo, az SS és a Reichssicherheitshauptamt az Albrecht herceg telkén* című ideiglenesnek tervezett kiállítást. Az érdeklődés azonban minden várakozást felülmúlt: a kiállítást meghatározatlan időre meghosszabbították. 1989-ben a berlini

ni szenátus által felkért szakértői bizottság javaslatokat készített a terület további felhasználására, s ennek eredményeképp 1994-ben került sor a Peter Zumthor svájci sztárépítész tervezte nemzetközi dokumentációs központ alapkövének letételére.

Ez volt egyben a kezdőpontja annak a hosszú évekig tartó pénzügyi vitának, mely végül az építkezés átmeneti leállításához vezetett: eredetileg ugyanis 18,4 millió euróról szólt a költségvetés, ez 40,9 millióra nőtt – végül Zumthor kötelezte magát, hogy 38,8 millió euróból felépíti a dokumentációs központot – ha minden a tervek szerint halad – 2005. május 8-ra. Az új épület, Zumthor elképzelése szerint, nyugalmat és nyitottságot fog árasztani, így segítve majd az emlékezést, a végiggondolást, a beleérzést – de egyben a sebek nyitva tartását is.

Addig is megtekinthetők a rémséges múlt nyomai egy árokban (mely közvetlenül a Fal maradványaival határos!), fotódokumentációk és magyarázatok segítségével: az állandó kiállítás, vagyis a telek 1933–1945 közötti története. És megtekinthető az építkezési területet elkerítő kerítésre szögezve: a *Mindenki szeme láttára* című időszakos kiállítás.

A probléma.

Nem lehetett tudni ... titokban csinálták ... nem láttunk semmit. A kiállítás épp az ellenkezőjéről beszél több mint száz, nagy formátumú, az időjárásnak ellenálló fotó és az egy-egy fotóblokkot nyitó szövegtáblák segítségével.

A hat fejezet: a korai terror / zsidóellenes akciók, diszkrimináció / az 1938. novemberi pogrom / a fajgyalázók nyilvános megszégyenítése / a deportáció / a zsidó magántulajdon hasznosítása – egy és ugyanazon tapasztalatot közvetít, mégpedig azt, hogy a politikai ellenség üldözésének, megalázásának és kikapcsolásának, a vidéki zsidó lakosságot ért mindennapi kínzásoknak, a deportálásoknak voltak tanúi; a nemzeti-socialista terror nem csak a Gestapo vagy az SS irodáiban, fogdáiban és nem csak a német városoktól távoli, elzárt keleti falvak táboraiban zajlott.

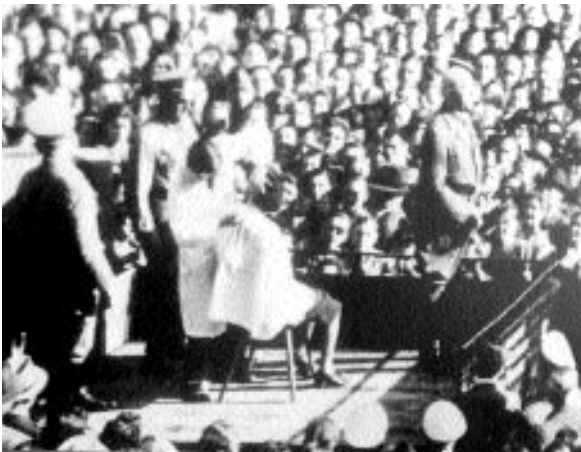
A képek – hat példa.

1. 1933. május 2-án letartóztatják Hermann Weidemann szociáldemokrata képviselőt. Két

felvétel, Weidemann mindkét képen látható – a körülötte levők fölé magasodva – számárhátra kényszerítve, mellén-hátán táblával (a táblára írt feliratot a fényképen nem lehet elolvasni).

A közelebbi felvételen a számárhátra ültetett politikust hátulról látjuk, horogkeresztes karaszalagos, egyenruhás férfiak között. Többen a kamerába néznek, egyikük – ő kivételesen civilben van, de hozzájuk tartozik – rágyújt, néhányan nevetnek, a hangulat oldott, várakozó.

A másik képen az SA emberei vonulnak, keresztül a városon, egyikük vezeti a szamarat, rajta a képviselővel. Velük együtt vonulnak a város lakói, főleg gyerekek. Ha nem látnánk a kép közepén a megszégyenített embert, azt gondolhatnánk, valamilyen ünnepi felvonuláson készült a fotó. A dinamikusan lépdelő emberek beszélgetnek egymással, az előtérben egy lány nevet, talán a barátnője mesél valami érdekeset; többen nézelődnek, lehet, hogy épp a fényképész vonzza az út szélére a tekintetüket – mennek, lépést tartva a számárra ültetett, megalázott emberrel.

Hogyan lehetséges, hogy nem érezni az arcon semmiféle döbbenetet, semmiféle távolságtartást, elutasítást?

2. Valószínűleg 1933. április 1-jén készült a kép – a zsidó kereskedések bojkottja. Richard Stern boltját vékony, horogkeresztes-egyenruhás fiatal férfi őrzi. A kereskedő Stern az üzlet utolsó előtti lépcsőjén áll, még nem az utcán, de a horogkeresztes mellett, kicsit fölé magasodva. Talán arra is ügyelt, hogy a fényképész jól lássa. Türelmesen, kicsit elnézően mosolyog az utca irányába, feje lágyan oldalra hajtva – mellén az I. világháborús vaskereszt.

Hogyan nézhet ilyen szelíden, ilyen bizakodóan?

3. 1938. november 10., Baden-Baden. Egy egész fotószeria őrzi annak a 80 férfinak az emlékét, akiket a nap folyamán többször is keresztülhajtának a városon, majd a zsinagógában a *Mein Kampf*-ból kell felolvasniuk. Az egyik képen a menetelő csoport látható, ketten egy óriási Dávid-csillagot tartanak, rajta felirat: „Isten nem hagy el bennünket!”. Az utolsó képen már ég a zsinagóga. Amit a fotósorozat nem örökített meg: valamennyien Dachauban kerültek.

Hogyan volt lehetséges Baden-Badenban az élet a következő napon?

4. 1940. Egy képen csak fejeket lehet látni, rengeteg fejet. Valamennyien egy irányba néznek: egy 19 éves nő haját vágják, kopaszra, Ulm főterén – bűne: viszonya volt egy francia hadifogollyal. Közelebb hajolva a fotóhoz: nevető arcok, mindenütt csak nevető arcok.

Miért nem mentek haza, miért nem tüntettek legalább távollétükkel ezek a báméskodó emberek?

5. Deportáció, Würzburg, 1942. április 25. 955 zsidót vonultatnak keresztül a városon. A kép felénk eső jobb sarkában még felismerhetők az arcok, a kép háttérében csak azt látni, hogy végtelen a sor, rengetegen vannak.

Lehetett mindezt nem látni?

6. 1943, Oberhausen. Egy raktár, tele elkobzott zsidó tulajdonnal. A kép előterében kályhákat látni – eredeti környezetükből értelmetlenül kiszakítva. Tervezett rendeltetésük, hogy német családok bombatalálatot ért lakásait fűtsék.

Hogyan adhattak ezek a kályhák az új környezetükben meleget?

És a többi, száznál is több képen újra és újra: a megalázások elborzasztó „találékonyasága”, az értelmetlen pusztítás, a részvételen arcok, a ne-

vető-hideg-kárörvendő tekintetek és az áldozatok hol értetlen, hol hitetlenkedő, hol pedig bizakodó pillantása.

Mindenki szeme láttára történt.

II. „A ZSIDÓ ELLENÁLLÁS”

A hely.

A Német Történelmi Múzeum átalakítása alatt az Unter den Linden másik oldalán, a Kronprinzenpalais-ban kapott helyet a kiállítás. A palota termei labirintussá változtak: a látogató útja egy gettófallal-gettóbejárattal kezdődik, egy pincszerű bepolcozott teremben, majd egy rejtkehelyen folytatódik és egy erdőrésztben (a tisztáson tévéképernyők) végződik. Mindehhez félhomály, amelyből csak a lágyan megvilágított dokumentumok és a fénylő monitorok emelkednek ki – ennyi megvilágításra szükség is van, hogy az Audio-Führungnak nevezett telefonszerű készülék gombjait meg lehessen ta-

Titkos iskola a gettóban (Kaunas)

lálni, s a dokumentumokhoz tartozó magyarázószövegek elhangozhassanak.

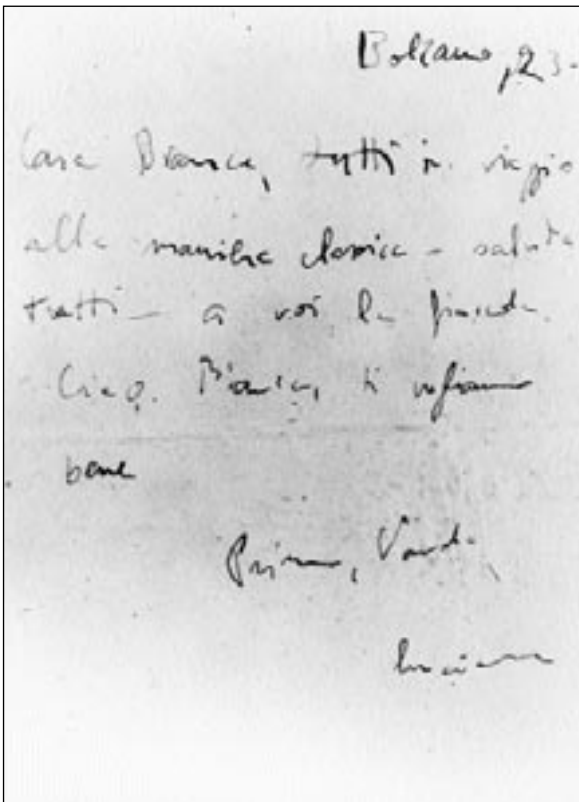
A probléma.

„Én pedig olyan valék, mint a mészárszékre hurczolt szelíd bárány, és nem tudtam, hogy terveket szóttek ellenem...” (Jeremiás 11.19)

A B'nai B'rith Europe által (27 ország tagja ennek a zsidó világszervezetnek, mely legfontosabb céljai között említi az emberi jogok védelmét, a terrorizmus, az antiszemitizmus, a rasszizmus és az idegengyűlölet elleni harcot) összeállított kiállítás hat nagyobb témakör bemutatásával száll szembe avval az elterjedt véleménnyel, mely szerint az európai zsidók a II. világháború idején minden ellenállás nélkül hagyták magukat lemészárolni.

Az ellenállás fogalmát, ismerve a körülményeket és a lehetőségeket, igen differenciáltan kell kezelni. Erre utal Arno Lustiger *Élet-halál harca! A zsidók ellenállásáról, 1933–1945* című könyvének bevezető részében Nathan Eck *Zsidó és európai ellenállás* című írása is: „...a központi kérdés: az ellenállás milyen formái maradtak

Bozeni pályaudvar. 1943. február 23.
Primo Levi vonatból kidobott üzenete

a zsidóknak egy olyan túlerő ellen, mely megsemmisítésüket határozta el? Mely eszközökkel is tudott volna a teljesen felkészületlen zsidó népesség a fenyegető megsemmisítés ellen fellépni? Nem volt fegyvere, nem mozoghatott szabadon és az ellenség ott volt, mindenütt, körülötte. Meggondolandó, hogy az ellenség nem elégedett meg saját katonai erejével, a rendőri osztagokkal és a megsemmisítés különböző módzataival, hanem egyidejűleg a célzott megtévesztés politikáját is gyakorolta. A népesség egy részét, mely úgymint nyomorban élt, mindehhez még hazugságokkal, illúziókkal, csapdákkal és hamis ígéretekkel is bizonytalanságban tartotta. Közismert, hogy a táborokba hurczolt zsidók legtöbbször az utolsó pillanatig nem akarta elhinni, hogy halálra van ítélve. De ha nagy részük tudta is volna, milyen sors vár rájuk, hogyan kellett volna, hogyan lehetett volna reagálniuk? Már a háború alatt, de különösen a háború után gyakran lehetett olyan véleményeket hallani, hogy a halálra ítélt zsidók túlságosan apatikusan reagáltak a történetekre, megadták magukat a sorsuknak. De azok, akik ezeket a véleményeket hangoztatják – feltéve, hogy felelősségteljes és jól értesült emberek –, ők sem tudnak megoldást arra, hogyan lehetett volna a megsemmisítés fenyegető veszélyét elhárítani.”

Mindenek ellenére: a hitleri csapatok ellen harcoló 20 millió katonából 1,5 millió zsidó volt.

És a fegyveres harcok kívül még számtalan más cselekvési formában álltak ellen a megsemmisítő gépezet működésének – erről szól a *kiállítás*.

Igen sokan próbálták a még szabad sorstársaikat a közelgő életveszélyre figyelmeztetni: a deportációs vonatok sínei mellett gyakran lehetett cédulákat találni, melyeket aztán ismeretlenek továbbítottak rendeltetési helyükre. Paul Wohlman 1944 áprilisában indították egy Párizs környéki pályaudvarról a halálba, s itt írhatta: „Vigyázat! Hazudtak nekünk és becsaptak minket. A vonat Oswiecim felé tart. Hamarosan elér minket a vég. Írjátok meg Vittelbe, hogy még néhány nap, és halottak vagyunk.”

Primo Levi egy üzenetét 1943 februárjában találták meg a bozeni pályaudvaron: kéri, hogy az ellenállás vezetését bajtársa, Branco vegye át.

„A falak mögött” címet viselő kiállítási fejezet arról mesél, hogy legyenek ezek a falak gettófalak, munkatáborok vagy akár koncentrációs tá-

Sara Ginaite partizán. Vilna

borok falai – a mögéjük kényszerített zsidók a legszörnyűbb körülmények között is, az utolsó pillanatig, tovább folytatták vallásos életüket, őrizték kultúrájukat, tanultak és tanítottak.

A továbbadás, továbbörökítés kiolthatatlan kényszere készítette azokat a naplókat, leveleket, cetliket, feljegyzéseket, fényképeket, melyek túlélve írójukat, fényképészüket a rettenet éveiről számolnak be – a kortársaknak és az utókornak. A feljegyzések készítői ugyanis pontosan tudták, hogy a náci kettős taktikát folytatták: a politikai ellenség és a zsidó lakosság sakkban tartását célozva egyes intézkedéseiket nem titkokban, hanem jól láthatóan hajtották végre; más esetekben viszont pedig igyekeztek ködösíteni, elrejtetni. Az utóbbit célozva készült *A Führer várost ajándékoz a zsidóknak* című propaganda-film – a csehszlovákiai Terezienstadtban.

A filmen sürgő-forgó, munkálkodó embereket, boldogan játszó gyerekeket, beszélgetésben elmélyedt öregeket láthatunk. Eredeti hang: „A munka végeztével elkövetkezik a magánélet ideje. A lakások előtt vagy a lakószobákban be-

szélgetnek, olvasnak, játszanak. ... A koncerten épp egy Terezinben élő zsidó zeneszerző művét adják elő.” A valóság azonban: a táborba internált 140 000 zsidó közül 33 000 halt éhen, nem élte túl a viszontagságokat, a megmaradtak pedig különböző haláltáborokba kerültek.

A kiállítás ismert és kevésbé ismert történeteket, dokumentumokat, adatokat tár a látogatók elé: a gettó- és tábori lázadásokról, a partizán harcokról, a városi rejtékhelyekről, az erdőben létesített családi táborokról. Bemutatja fényképészek titokban készített felvételeit, a gyerekeket mentő akciókat, a hamis iratokat készítő műhelyeket, a földalatti sajtó tevékenységét, s azt a kanyargós és gyakran ellenkezősekkel kikövezett utat is, melyet azoknak kellett megtenniük, akik saját sorstársaikat vagy a nyugati hatalmak politikusait akarták a zsidókat fenyegető, küszöbönálló halálos veszélyre figyelmeztetni.

A kiállítás igen erősen szemléltető-oktató jellegű. Ahhoz, hogy a probléma teljes összetettségét, számos, a helyzeteket gyakran döntően befolyásoló tényező szerepét megértsük (ezek – csak példákat említve –: a különböző országok különböző adottságai, a társadalmilag-politikailag különböző betagoaltságú zsidók különböző reakciói és helyzetmegítélései – kommunisták, szociáldemokraták, szakszervezeti tagok, liberálisok, konzervatívok, üzletemberek, tudósok stb.) – erre utalnak Arno Lustiger kötetének bevezető tanulmányai is – a kiállítás anyagán túlmenő elmélyedt olvasásra van szükség.

Szintén csak illusztrációként álljon itt két példa, mely a zsidó tanácsok ellentmondásos szerepét villantja fel.

A lodzi előljáró, Chaim Rumkowski az alábbi jiddis hirdetőmentet készíttette 1944 augusztusában: „Gettőlakók, kérlek, iratkozzatok fel önkéntesen a holnapi transportra! A saját és a családotok érdeke, hogy önkéntesen jöjjetek. Sok bonyodalmat takarítottok meg evvel.”

A varsói gettó élén álló Adam Czerniakow ezt jegyezte naplójába (1942. július 8.): „Egy film jut eszembe: süllyed a hajó, és a kapitány, hogy bátorságot öntsön az utasokba, utasítja a jazz zenekart, hogy játsszanak. Elhatároztam, így fogok én is cselekedni.” Alig néhány héttel később Czerniakow öngyilkos lett, s az alábbi sorokat hagyta hátra: „Az SS azt akarja, hogy saját kezűleg öljem meg a gyerekeket. Nem látok más kiutat: meg kell halnom.”

A tanácsok képviselte vélemények, hogyan reagáljanak a fenyegetettségre, igen széles skálán helyezkedtek el. Itt is csak példaként állítva: „az utasítások végrehajtásával a legrosszabb elkerülhető”, „egy vagy egynéhány ember életének feláldozásával megváltható a többiek biztonsága” – egészen az ellenállásra való felhívásig, az ellenállók támogatásáig.

A kiállítás végére érve, a fényképek-dokumentumok-monitorok alkotta felhomályos és nyomasztó labirintusból a Kronprinzenpalais józan lépcsőházába, a jelenbe megérkezve, hihetle-

nül megnyugtató az a pillanat, amikor az audio-vezetőt leadva a látogató visszakapja a személyi igazolványát és kilép a szabad levegőre.

Irodalom

Klaus Hesse und Philipp Springer: *Vor aller Augen. Fotodokumente des nationalsozialistischen Terrors in der Provinz*, Klartext Verlag Essen, 2002 (kiállítási katalógus)

Arno Lustiger: *Zum Kampf auf Leben und Tod! Vom Widerstand der Juden 1933–1945*, DTV, 1994, a 38. oldalról idézett szöveg saját fordításban.

Audio-Führung durch die Ausstellung „Jüdischer Widerstand“

Goldstein Imre

ez a kis liget

*ahol hajnal és te közted
elberdáltam a napot
már sobasem lesz a régi
mert mint megkergült
esztelen kölyökkutya farka
összeviszsa henteregtem
a harmatos fűre-lépni-tilos gyepen
minden rózsát tulipánt elájitottam
hajamban-szőrömben lappangó illatoddal
a féltékeny ivókat meg mind
kiszáradtak mert és csak téged ittalak
epedő szájból
a delet egyszerűen elvarázsoltam
a délutánt meg
alkonnyá zsugorítottam hogy
combjaid rugalmasságával
Az enyéimben most újra elinduljak
két szép sarkcsüllagod felé*

évforduló

diabemutatóval

*máris nyitom a türelmes dobozt tele
korai történetünk színes
átlátszó leleteivel*

*a lányok egy cseppet nem halványultak
unokáinkkal ölükből gyermeki magukon
kuncognak a kattogó sötétben*

*most Te pattansz a falra: no lám
mily botticellisen tündökölsz elő
lilaszeplős bakfígubódból*

*így raboltalak el a
felbőkarcolók alól
anyád műtősteril konyhájából*

*akkor csak tizenhét voltál de
négy év és két gyerek után már
élő tyúkot is láttál egy kibucban*

*így indultunk: egy new yorki fogorvos
lánya meg egy pesti zöldséges fia
porontyaikkal az óperenciás vörös tengeren
is túlra*